

Дәйексөз және оның танымдық қызметі

С.Әлісжан
Назарбаев Университеті,
ф.ғ.д.

Дәйексөз мәселесі қазақ тіл білімінде арнайы қарастырылған жоқ десе болады. Анықтамалық, оқулық, оқу құралдары деңгейінде бөгде сөздің құрамында қаралғаны болмаса [1, 73-б.; 2, 92-б.], дәйексөздің қызметі, оның тілдік тұрғыдан алатын мән-мағынасы, ақпараттық әлеуеті, тіпті дәйексөздің келтірілу жолдары т.т. мәселелер төңірегінде бұл ұғым жете зерттелмеді.

Дәйексөз жалпы зерттеулерде бөгде сөз аясында қарастырылады, төл сөздің бір түрі болып саналады. Бұл дәйексөзді кең мағынада түсінуден туындайды. Дегенмен функционалдық стильдің қолдану түріне қарай дәйексөздің қаншалықты маңыздылығын атап өтетін пікірлер кездеседі. Акад. М.Серғалиев: «Функционалдық стильдің түрлеріне қарай дәйексөздің қолданылу түрлері түрліше болып отырады. Ғылыми әдебиетте дәйексөздің қайдан келтіріліп отырғаны толық көрсетілуі керек... Стильдің басқа түрлерінде мұндай нақтылық пен дәлдік талап етіле бермейді» [1, 73-б.] – деп жазады. Бұдан дәйексөздің ғылыми стиль үшін маңыздылығын түсіну қиын емес, автор басқа стиль түрлеріне қарағанда дәйексөздің ғылыми стильдегі ерекшелігін аңғартып өткен.

Әлемдік тіл білімінде дәйексөзді ғылыми тұрғыдан бірнеше бағыт аясында қарастырады [Мына еңбектерді қараңыз: 3; 4]. Дәйексөз мәселесінің әсіресе әдебиеттануда жеткілікті зерттелгендігі сөз болады. Ал дәйексөзді тілдік құбылыс ретінде тану лингвистикалық еңбектерде тіл білімінің арнайы нысаны ретінде зерттелуіне жол ашты. Сол зерттеулерге сүйене отырып, қазіргі кездегі дәйексөздің табиғаты мен мәні зерттеу бағыттарына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырылады.

Тіл білімінде дәйексөзді зерттеудің алғашқы кезеңі – олардың құрылымдық синтаксистің нысаны ретінде зерттелуін атайды. Осы орайда дәйексөз бөгде сөз синтаксисінің мәселелері ретінде назарға алынады (Л.Н. Мурзин, Г.М. Чумаков). Сондай-ақ, дәйексөздің графикалық ресімделуі мен оның мәтінге кірігу жолдары, бөгде сөздің формалды маркерлері, дәйексөз бен оны қоршаған мәнмәтіннің синтаксистік қатынасы сөз болады.

Мәтін лингвистикасы аумағының кеңеюіне қарай тіл білімінде мәтіннің контексті-вариативті мүшеленуінің бір түрі – дәйексөзге – қызығушылығы артты. Дәйексөз мәтіннің құрылымдық-композициялық ұйымдасуының табиғи компоненті ретінде қарастырылып, оның формалды-мазмұндық байланысын жүзеге асырады (М.И. Булах, И.Р. Гальперин, К.Н. Даирова, F.G. Kilgour, N.L. Feder).

Дәйексөз бөгде сөздің берілу формасы ретінде кез келген функционалдық стильдің тілдік жүйесінде пайдаланылады. Функционалды стилистика аясында дәйексөз – көркем (Н.Д. Арутюнова, В.П. Андросенко, С.Т. Золян, Н.А. Кузьмина, Е.А. Козицкая, И.М. Михалева, Н.В. Семенова, А. Lehrer, М. Short), ғылыми (Е.А. Баженова, С.С. Гусев, Е.В. Петрова, Г.С. Салова, В.Е. Чернявская, W.S. Haas, К. Nyland, S.Jacoby) және публицистикалық (И.В. Алешанова, С.Ю. Зайцева, Г.И. Вальц, Е.А. Земская, М. Short) мәтіндердегі ерекшелігі зерттеу назарына алынып жүр. Бұл зерттеулерде функционалдық стильдердегі дәйексөздердің қызмет ету ерекшеліктері, дәйексөзді мәтінге енгізу тетіктері сипатталады, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері, инварианттары мен варианттары бөлініп көрсетілді, мәтіндегі олардың негізгі қызметі анықталады.

Лингвомәдени бағытта дәйексөз белгілі бір мәдени ақпаратты тасымалдаушы құбылыс ретінде қарастырылып, олардың тілдік ұжым үшін маңызды әлеуметтік және тарихи аспектілері айқындалды (Г. Майер, З.Г. Минц, Ю.М. Лотман).

Әрине, дәйексөз теориясындағы осындай зерттеулерге қарамастан, бұл саладағы әлі шешімін таппаған мәселелер де баршылық. Айталық, дәйексөзді лингвистикалық тұрғыдан зерттеушілер дәйексөздің тілдік жағына көп назар аударады, ал оның мәтіндегі қызметіне көп назар аудара бермейді. Біздің басты назар аударатынымыз, акад. М.Серғалиев атап көрсеткендей, дәйексөздің ғылыми тілдегі мәнмәтін тұрғысынан қарағандағы ерекшеліктері, ғылыми мәтінді құрастырушылардың бірі ретіндегі сипаты, оның «интертекстуалдылық» қырлары, танымдық тұрғыдан келгендегі құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері т.т. Қазіргі лингвистикада ғылыми функционалдық стиль көп жағдайда негізінен мәтінге дейінгі деңгейде ғана қарастырылған. Дәйексөздің «мәтін ішіндегі мәтін» түзуіне орай мәтін бірлігі болып саналады, оны зерттеу арқылы ғылыми мәтінді құрастырушылардың көпқырлылығын талдауға мүмкіндік туатындығы сөзсіз.

Осы тәріздес дәйексөз мәселелері қазақ тіл білімінде тиянақты зерттеуді қажет етеді, бұл барлық сала бойынша қазақ тілінде ғылыми еңбектер жазу өріс алып отырған қазіргі кезде аса өзекті, оның қолданбалылық мәні де жоғары болмақ. Біз өз мақаламызда негізінен гуманитарлық салалар бойынша жазылған ғылыми мәтіндерге сүйене отырып, соның материалдары негізінде дәйексөздің танымдық қызметінің мән-жайын ашуға талаптандық.

Дәйексөзді ғылыми мәтінге кіріктіру негізінен үш түрлі жағдайда жүзеге асатыны белгілі: *тікелей дәйексөз алу, еске салу және сілтеме арқылы беру*. Тікелей дәйексөз алу дереккөз ғылыми әдебиеттен сөзбе-сөз алынған үзінді болып табылады, алушы мәтінде дереккөзге сілтеме жасайды. Мысалы:

Интонацияның сипаттамасын М.В. Ломоносов өзінің «Российская грамматика» деген кітабында береді. Онда Ломоносов интонацияның төрт

қасиетін белгілейді: «Дәйексөз» (З.М.Базарбаева, Тіл жүйесіндегі интонацияның орны, 5-б.).

Тікелей емес дәйексөзге бөгде ойды төлеу сөз арқылы немесе өз сөзімен беру жатады. Еске салу – гипермәтіндік ақпаратты неғұрлым тұжырымды, ықшам күйде енгізу, ол қысқа және жинақы болады:

Ағылшын оқымыстысы Джошуа Стильдің 1776 жылы шыққан «Prosodia Rationalis» деген еңбегінде ең алғашқы рет интонацияны ерекше символдар арқылы қағазға түсіру әрекеті жасалады. Оның әдістемесі интонацияның қарқынын, әуенінің жоғарылығын, созыңқылығын, екпінді-екпінсіздігін, паузаны белгілей алған. Д. Стиль интонация әуенінің жоғары-төмен өзгеруі сөйлеу сөздерін өзгертпей-ақ оның мәнін басқаша алуға мүмкіндігі бар екенін дәлелдейді (Сонда, 5-б.).

Сілтеме арқылы беру авторларды көрсетумен шектеледі. Мысалы:

Осы талапқа орай түркітану саласында дүниеге келген бірнеше ірі-ірі мақалалар мен арнайы монографиялық зерттеулерді атауға болады. Олардың қатарында біз неміс ғалымы Карл Фойдың осман түрік тілі [сілтеме], неміс ғалымы Р.Шоудың ұйғыр тілі [сілтеме], итальян ғалымы Л.Боннелидің болгар түрік тілі [сілтеме], поляк ғалымы Т.Ковальскийдің жалпы түркі тілдері бойынша [сілтеме] қос сөздерге арналған зерттеулерін, орыс түркітанушыларынан Н.К.Дмитриевтің башқұрт тіліндегі және Е.И.Убрятованың саха тіліндегі қос сөздерге бағышталған еңбектерін [сілтеме] атаған болар едік (Ә.Қайдар. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік, 13-б.).

Келтірілген мысалдарда дәйексөздің белгілі бір қызмет атқарып тұрғаны сөзсіз. Г.С. Салова өзінің мақаласында гипермәтіндік ақпаратты дәйексөз арқылы түсіндірудің (интерпретациялаудың) мынадай типтерін атайды: 1) *ойды қайта акцентуациялау* – жаңа мәнмәтінде дәйексөздердің мазмұнындағы жекелеген компоненттерді арасындағы қатынасты өзгерту; 2) *ойды ықшамдау* – дереккөзге қарағандағы жаңа мәнмәтіндегі дәйексөз мазмұны; 3) *ойдың өсуі* – дәйексөздің бұрынғы мазмұнына толықтырулар, жаңа мазмұн енгізу; 4) *ойды нақтылау* – дереккөздегі абстракті мазмұнды жаңа мәнмәтіндегі дәйексөз мазмұнында азайту; 5) *ойды жинақтау* – дереккөздегі мазмұнға қарағанда жаңа мәнмәтіндегі дәйексөз мазмұнындағы жинақтау; 6) *ойды экстрароляциялау* – дәйексөздің бұрынғы мазмұнын толықтай өзгерту [4, 119-б.].

Қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағытқа сәйкес дәйексөздердің танымдық қызметі ерекше назар аудартады. Дәйексөздердің танымдық қызметі ғылыми білімді одан әрі өрістетуге тікелей байланысты, таным субъектісі (автор) белгілі бір мәселе жайында дәйексөздерді қолдана отырып, ғылыми білімді дамытады, сондай-ақ өзінің де танымдық ойлау қызметін дамыта түседі. Осыған байланысты «ескі білім», «жаңа білім» деген ұғымдар туындайды. Дәйексөз – ескі білімнің көрінісі, оларды келтіре отырып, яғни ескі білімді жаңғырту арқылы жаңа білімнің өрістеуіне, қалыптасуына жол ашады. Демек,

дәйексөз ескі білімді ғылымның кәдесіне жаратудың тәсілдерінің бірі. Әрине, дәйексөз арқылы берілген ескі білім еш өзгерместен сол қалпында қайталанбайды, зерттеушілер ескі білімді өзектей (актуалдандыра) отырып, жаңа білім алу немесе қалыптастыру үшін пайдаланады, ескі білім жаңа біліммен қатынасқа түседі, таным субъектісі – автор арқылы танымдық қызметтің түрлі кезеңдерінде пайдаланылады, ғылыми ақпаратты жеткізуге көмектеседі және осының бәрі дәйексөздің когнитивтік қызметін айқындайды.

Мысалы:

1) *Ал зерттеушілеріміз Н.Оралбаева, С.Маралбаевалар бұл көрсеткіштерді шылауға қосқанын қаламайды. Бұлардың пікірінше: «Дәйексөз»...*

Біз де осы пікірді қолдаймыз. Шынында ... Өйткені ... (А. А.Бексейітова. Байтұрсыновтың шылау сөздері жайындағы ілімі).

2) *Абай прозасының тілін әңгімелеуімізге ұлы Мұхтар Әуезовтің мына сөзі «қамшы болды»: «Дәйексөз» – деп, алдыңғы айтқандарының мән-мәнісін ашып береді.*

Әр сөзіне мән беріп жазатын Мұхаңның бұл жерде қара сөздердің өзі демей, «тілі» деуінде, біздің байқауымызша, айрықша астар бар: мұндағы «тілі» деп отырғанының өзі көрсеткеннен басқа және бір сыры қазақта әдебиеттің бұрын жоқ жанрының сөйлеу мәнері (стилі) дегеннің пайда болып, оны ұлы сөз зергерінің қалай алып кеткенін меңзегенінде болар дейміз. Абайтанушы ғалым бұл тұста қазақтың ұлттық әдеби тілінің тағы бір функционалдық стилі пайда болды, оған Абай қаламының ұшы тиді деп отыр. Демек, Абайдың прозалық туындыларының өзі де қазақ тілі үшін соны әдебиет үлгілері болса, оның сөз өрнегі де өз алдына әңгіме етерлік объект болып шықпақ... (Р.Сыздықова. Абайдың сөз өрнегі, 527-б.).

Келтірілген мысалдардағы ескі білім зерттеушілердің көзқарастарынан (біріншісінде, Н.Оралбаева, С.Маралбаева; екіншісінде Мұхтар Әуезовтің Абайдың тілі жайында айтқандары) көрінеді, мәтін авторлары соларды келтіре отырып, оны әрі қарай өрістетуге үшін келтіреді. Бұл дәйексөздерде ескі білім мен жаңа білім қатынасқа түскен және танымдық қызметтің, яғни автордың өз ұсынысын негіздеу барысында пайдаланылған.

Ескі білім мен жаңа білім деген ұғымдар ғылымдағы сабақтастық ұғымын көрсетеді. Осы орайда Абайдың мына бір сөзін еске алсақ болады: «Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп» [5, 153-б.]. Ғылым дегеніміздің өзі бұрыннан бар нәрсенің негізінде жасалады, белгілі бір сала бойынша жазылатын ғылыми мәтін өзімен генетикалық байланыстағы көптеген мәтіндермен қатынаста болады, сабақтастық ұғымы осыны көрсету үшін пайдаланылады. Ғылыми мәтіндер арасындағы байланыстырушы осындай бір дәнекер құрал – дәйексөз.

Дәйексөздің танымдық қызметін оның қолданысына байланысты бірнеше топқа саралап көрсетеміз. Олар: 1) Шолу қызметіндегі дәйексөздер; 2) Мәселені қалыптастыру қызметіндегі дәйексөздер; 3) Құралдық немесе бағдарлық қызметіндегі дәйексөздер; 4) Ғылыми ұғымдарды нақтылау қызметіндегі дәйексөздер; 5) Дәйектеу қызметіндегі дәйексөздер; 6) Болжау қызметіндегі дәйексөздер.

Енді солардың әрқайсысына қысқаша тоқталайық.

1. Шолу қызметіндегі дәйексөздер. Мұндай қызметтегі дәйексөздер белгілі бір ғылыми мәселенің, идеяның, я болмаса теорияның қарастырылу тарихын жеткізу үшін пайдаланылады, ғылыми білімнің қаншалықты өсу динамикасын бейнелейді, ғылыми-тарихи, хронологиялық, биографиялық сипаттағы ақпаратты жеткізеді, қарастырылып отырған саланың қазіргі ахуалын (мәтіннің жазылу кезіндегі) көрсетеді. Мысалы:

I. Қазақ тіліндегі қос сөздер категориясы тым ерте, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, зерттеле бастағанын көреміз. Қос сөз категориясы арнайы зерттелмесе де, қазақ тілінің грамматикасын түзуші орыс миссионерлері Н.И.Ильминский [сілтеме], П.М.Мелиоранский [сілтеме], және В.В.Катаринскийлер [сілтеме] тарапынан алғаш пікір айтылып, олардың кейбір ерекшеліктері сөз болғаны белгілі... (Ә.Қайдар. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік, 8-б.).

II. Материя, материялық дүние, жаратылыс жайында түсінік толық, дұрыс болу үшін, онда өнебойы өзгеріс, өсу, өшу, даму процестері, үздіксіз қозғалыс болатындығын естен шығармау керек. Материя әрдайым қозғалыста болады. «Қозғалыс – материяның бар екендігінің формасы. Еш жерде, еш уақытта қозғалыссыз материя болған емес, болуы мүмкін де емес...» (Ф.Энгельс) (Б.Бірімжанов, Н.Нұрахметов. Жалпы химия, 4-б.);

Осындай дәйексөздердің мазмұны мәселенің зерттелу дәрежесіне, ғылыми пікірлердің, теориялардың, болжамдардың, ғылыми мектептер мен бағыттардың өмір сүру деңгейін нақтылауға қатысты болып келеді, ғылыми саладағы үстем көзқарасты жеткізеді, зерттеудің пәнаралық шегін жасауға ат салысады.

2. Мәселені қалыптастыру қызметіндегі дәйексөздер. Дәйексөз зерттеу мәселесі бойынша түйінді мәселені алға шығарып немесе қалыптастырып, соның мазмұнын ашуға қызмет етеді, бұрыннан бар білімді талдаудың негізінде жаңа білімнің аумағын нақтылайды. Мына дәйексөзге назар аударайық:

Ал Ахмет Байтұрсынов шылаудың демеулік, жалғаулық түрлерін жеке-жеке сөз табы деп әрқайсысын бөлек қарастырады. Мұны оның мына бір баяндауларынан байқаймыз: «Дәйексөз». Ал қазіргі қазақ тілі оқулықтарында бұлар шылаулардың жеке бір түрлері ретінде танылады, осылайша қалыптасып кетті... (А.А.Бексейітова. Байтұрсыновтың шылау сөздері жайындағы ілімі, 52-б.).

Дәйексөз Байтұрсыновтың шылаулар жайында айтқанын негізге ала отырып, қазақ тіл біліміндегі ғылыми пікірлерді нақтылайды. Ал мына еске салу дәйексөзі зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсету үшін қызмет етіп тұр:

Ал қазақ поэзиясының тілін зерттеушілер символ дегенді кеңінен арнайы сөз еткен емес. Тіпті символды перифраз сияқты астарлап, тұспалдап атаумен алмастырушылық та жоқ емес... (Р.Сыздықова. Абайдың сөз өрнегі, 473-б.). Автор әдебиетке сілтеме жасай отырып, зерттеу нысанын (символ) өзекті мәселе ретінде алға шығарады.

3. Құралдық немесе бағдарлық қызметтегі дәйексөздер. Бұл дәйексөздер ғылыми айналымдағы бар зерттеудің әдістемесі мен әдістері, оларды бағалау және сол арқылы зерттеушінің жаңа білім алудағы танымдық іс-әрекетінің қалыптасуын көрсетеді. Мысалы:

Ғалым қазіргі кезде танымдық әрекетті «функционалды-прагматикалық, аккумулятивті және қатысымдық қызметтері ерекше, адамзат тіршілігіне аса қажет фактор» деп бағалайды [Сілтеме] (Р.С.Рахметова. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері).

Олай болса, дүниетанымның негізгі бағыттары да уақыт өте келе, өзгеріп, жаңа құндылықтармен толығып отырады. Е.В.Петрушкова „психологиядағы сана ұғымының болмысы субъектінің өзін басқалардан бөліп көрсетуінің, өзін сырттан бақылай алуының құралы болып табылады” [188; 950-б.] деп атап көрсетеді. Ендеше, сананың қызметі адамның өзін-өзі тануымен, өзін-өзі айқындауымен де ұштасатындықтан, когнитивистер оны әр түрлі жағдайлар мен қоршаған әлемді жылжытушы күштер негізі, жады, ойлау, сезу сияқты танымдық құбылыстардың кілті деп бағалау қажеттігін ескертеді (Э.Оразалиева. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы).

4. Ғылыми ұғымдарды нақтылау қызметіндегі дәйексөздер. Дәйексөз алдыңғы зерттеушілердің пайдаланған ұғымдарын түсіндіруді мақсат етеді, сол ұғымдардың мазмұнын ашып, дәйексөз келтіруші автор мен басқа да ғалымдар оларды бағалайды. Мысалы, проф. К.Ахановтың «синхрония» мен «диахрония» ұғымдарын дәйексөз арқылы түсіндіруіне назар аударайық:

Синхрония тілдегі құбылыстарды белгілі бір дәуірдегі қалпы, яғни Ф.де Соссюрдің терминологиясы бойынша, «бір мезгілдің білігіне» («ось одновременности») қатысы тұрғысынан қарастыру дегенді білдірсе, диахрония әр түрлі дәуірде бірінен кейін бірі келетін бір ізділік, яғни тілдегі құбылыстарды әр түрлі кездегі "бір ізділіктің білігі" («ось последовательности») ретінде қарастыру дегенді білдіреді (К.Аханов. Тіл білімінің негіздері, 69-б.).

Немесе терминді бөгде сөз арқылы жинақы, ықшам, тұжырымды түрде беру жүзеге асады: *Ф.де Соссюрдің пікірінше, синхрония – тілдің белгілі бір дәуіріндегі бір-бірімен өз ара байланысты, бір-біріне шарттас элементтерінің,*

атап айтқанда, лексикалық, грамматикалық және фонетикалық элементтерінің жүйесі (Сонда, 70-б.).

5. Дәйектеу қызметіндегі дәйексөздер. Дәйексөз дәйектеуші құрал ретінде жаңа білімді негіздеу барысында дәлелдеу тетіктерін пайдалана отырып қолданылады, сөйтіп, зерттеу нысаны туралы жаңа ғылыми білімнің мазмұнын қалыптастырады.

Төменде берілген дәйексөзде автор (З.М.Базарбаева) қарастырылып отырған мәселе туралы (интонация) алдыңғы беделді зерттеушілерге сілтеме жасай отырып, олардың пікірлеріндегі артық-кем тұстарға тоқталған:

Ағылшын оқымыстысы Джошуа Стильдің 1776 жылы шыққан «Prosodia Rationalis» деген еңбегінде ең алғашқы рет интонацияны ерекше символдар арқылы қағазға түсіру әрекеті жасалады. Оның әдістемесі интонацияның қарқынын, әуенінің жоғарылығын, созыңқылығын, екпінді-екпінсіздігін, паузаны белгілей алған. Д. Стиль интонация әуенінің жоғары-төмен өзгеруі сөйлеу сөздерін өзгертпей-ақ оның мәнін басқаша алуға мүмкіндігі бар екенін дәлелдейді...

Бірақ Д. Стильдің 1776 жылы жазылған жұмысы өз бағасын көп уақыттан кейін алды...

Біздің ғасырдың басында Д. Джоунз жазған «Ағылшын тілінің интонациясына анализ беру және белгілеу» деген еңбегі мазмұны жағынан Д. Стильдің еңбегіне өте жақын және соның жалғасы, соны ары қарай дамытқан зерттеу сияқты.

Д. Стильдің интонацияны зерттеуде кемшіліктері де жоқ емес. Ол кемшіліктер оның интонацияның, яғни просодияның компоненттерін анықтауда кездеседі.

Бірақ Д. Стильдің еңбегі суперсегменттік фонетиканың дамуындағы ең алғашқы әрекеттердің бірі болып есептеледі... (З.М.Базарбаева. Тіл жүйесіндегі интонацияның орны, 5-б.).

Бұл дәйексөзде әртүрлі дәлелдеу тетіктері жымдасып қолданылған: талқылау (*Оның әдістемесі интонацияның қарқынын, әуенінің жоғарылығын, созыңқылығын, екпінді-екпінсіздігін, паузаны белгілей алған.*), түсіндіру (*Д. Стиль интонация әуенінің жоғары-төмен өзгеруі сөйлеу сөздерін өзгертпей-ақ оның мәнін басқаша алуға мүмкіндігі бар екенін дәлелдейді*), теріске шығару (*Д. Стильдің интонацияны зерттеуде кемшіліктері де жоқ емес. Ол кемшіліктер оның интонацияның, яғни просодияның компоненттерін анықтауда кездеседі*). Дәйексөздердегі осындай талдаулар ғылымның дамуы үшін пайдалы болмақ, жасалатын ғылыми пікірдің, я болмаса тұжырымның шынайылығын, деректердің сенімділігін арттырады.

6. Болжау қызметіндегі дәйексөздер. Дәйексөздер автордың тың тұжырымдарын бейнелеу мақсатында зерттеу саласының перспективаларын көрсетуге қатысады. Мұндай қызметтегі дәйексөздер алдыңғы түрлеріне карағанда аз ұшырасады, солай бола тұра, ғылыми мәтіндерде кездесіп тұрады.

Мұндай дәйексөздер зерттеуші автор сөзімен көбінесе *атап өткендей, деп аталып көрсетілгендей* тәрізді байланыстырғыш құралдар арқылы жалғасады:

«Дәйексөз» [сілтеме] – *деп аталып көрсетілгендей, лингвистикалық салалардың ұзаққа созылған қалыптасу тарихы мен өзгеше нысаны, тілдің адамзат өмірінде атқарар қызметі мен маңыздылығы оның танымдық функциясын да антропологиялық ұстанымнан бастау алатын ерекшелік деп зерделеуге мүмкіндік берді* (Э.Оразалиева. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы, 294-б.).

Мысалдан байқалатыны, аталған қызметтегі дәйексөздер ғылыми зерттеулердің қорытынды бөлігінде қолданылады, қорытынды бөлікте жаңа білімді негіздеу, тұжырымдау мақсатында пайдаланылуы мүмкін. Әдетте ғылыми мәтіндердің қорытынды бөлігінде жаңа білім ұсынылады да, ескі білім қатыспайды. Автордың ұсынған жаңалықтары бойынша кейде болжау қызметін атқаратын дәйексөздер келтіріледі.

Қорыта келгенде, дәйексөзсіз ғылыми мәтін ұшыраспайды десе болады. Дәйексөздің ғылыми мәтінде келтірілуінің өзіндік себептері бар. Ғылыми мәтіндерде дәйексөз түрлі-түрлі мақсатта қолданылады, айталық, қарастырылып отырған саланың (тақырыптың) зерттелуін шолу мақсатында, тың, жаңа мәселені қалыптастыру үшін, ғылыми ұғымдарды нақтылау барысында, дәлелдеу, дәйектеу үшін дәйексөзді пайдалану т.б. мақсаттарда қолданылады. Осылардың бәрі айналып келгенде, дәйексөздің танымдық қызметін айқындайды, ғылыми білімнің одан әрі өрістеуіне негіз болады. Ескі білім мен жаңа білімнің арасындағы қатынасты тудырады және ғылымдағы сабақтастық ұғымын жалғастырады.

Сонымен, дәйексөз дегеніміз – көлемі жағынан сөз тіркесінен сөйлемдер кешеніне дейін болып келетін, өзге сөйленім түрлерінен өзіне тән белгілер арқылы ажыратылатын және дереккөзге сілтеме беру арқылы көрінетін ғылыми мәтіннің үзiгi, нақтырақ қайта жаңғыртылып берiлген өзге мәтiннiң үзiгi деп түсiнеміз. Дәйексөзді ғылыми мәтінмен осылай тығыз байланыста қарағанда ғана оның қызметі нақты айқындалады.

Әдебиет:

1. М.Серғалиев. Бөгде сөз // Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998, 73-б.

2. Күдерінова Қ. Дәйексөз // Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998, 92-б.

3. Шагеева А.А. Основные направления изучения цитаты в отечественном языкознании // Актуальные проблемы лингвистики: Уральские лингвистические чтения-2003: Материалы ежегодной региональной научной конференции,

Екатеринбург, 2003 г. / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2003. № 16. 146-147 бб.

4. Салова Г.С. Информативные потенции цитаты в литературно-критическом тексте // Разновидности и жанры научной прозы: Лингвостилистические особенности. – М.: Наука. – 1989, 106-120 бб.

5. Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Алматы: Жазушы, том 2, 2002. - 336 б.

Дереккөз әдебиет (мысалдар алынған):

1. Базарбаева З.М. Тіл жүйесіндегі интонацияның орны // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1994, №5, 3-11 беттер.

2. Қайдар Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – А.: «Сардар» баспа үйі, 2013, 13-б.

3. Бексейітова А. А. Байтұрсыновтың шылау сөздері жайындағы ілімі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1994, №5, 52-57 бб.

4. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі // Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. А., Арыс, 2004, 527-б.

5. Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін). ДДА., Алматы, 2010.

6. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: «Ан Арыс», 2007.

Дәйексөз және оның танымдық қызметі

Аннотация

Мақалада дәйексөздің отандық тіл білімінде зерттелуі және танымдық қызметі қарастырылады. Автор дәйексөзді танымдық тұрғыдан қарастыра отырып, бірнеше топқа бөледі. Әр топтың қолданылу ерекшелігі баяндалады. Сондай-ақ, дәйексөздің ғылыми мәтіннің ажырамас бір бөлігі екендігі сөз болады. Дәйексөз ғылыми білімнің одан әрі өрістеуіне негіз болады. Ескі білім мен жаңа білімнің арасындағы қатынасты тудырады және ғылымдағы сабақтастық ұғымын жалғастыру үшін қызмет етеді.

Түйін сөздер

Дәйексөз, дәйексөздің танымдық қызметі, ескі білім, жаңа білім, ғылыми білім, ғылымдағы сабақтастық

Резюме

Цитата и ее когнитивные функции

В статье рассматриваются изучение цитаты в отечественном лингвистике и ее когнитивные функции. Автор рассматривая цитаты в когнитивном аспекте, разделяет несколько групп. Каждый из этих групп имеют особенности и репрезентует различную информацию. Цитаты являются как неотделимые части научных текстов и служит для развертывания научных знания и представляют преемственности науки.

Ключевые слова

Цитата, когнитивные функции цитаты, старое знание, новое знание, научные знания, преемственности науки

Summary

Quote and its cognitive function

The article deals with the study of citations in domestic linguistics and its cognitive function. The author quotes in treating cognitive aspect shared by several groups. Each of these groups have different characteristics and information. Quotes are both an integral part of scientific texts and is used for the deployment of scientific knowledge and are continuity of science.

Keywords

Quote, cognitive function quotes, old knowledge, new knowledge, scientific knowledge, continuity of science

Автор туралы мәлімет

Әлісжан Сарқыт Қалымұлы – Назарбаев Университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының докторы
Электронды поштасы: aliszhan-sarkyt@mail.ru
Тел. 87011728256